

навчально-пізнавальної діяльності» розглядається з позиції діяльності викладача, а поняття «активна пізнавальна діяльність» – діяльності студента в дидактичному процесі).

Здійснені спроби теоретико-методологічного аналізу поняття «активізація навчально-пізнавальної діяльності» не претендують на вичерпність. Перспективними залишаються питання вироблення ефективної методики активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / П. Я. Гальперин // Исследования мышления в советской психологии. – М., 1966. – С. 87–125.
2. Гусева Т. А. Стили познавательной активности студентов: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Т. А. Гусева. – Новосибирск, 2009. – 48 с.
3. Красовский Э. А. Активизация учебного познания / Э. А. Красовский // Советская педагогика. – 1990. – № 4. – С. 34–37.
4. Лузан П. Г. Теорія і методика формування навчально-пізнавальної активності студентів / П. Г. Лузан. – К.: Нац. аграр. ун-т, 2004. – 272 с.
5. Низамов Р. А. Психолого-педагогические основы развития познавательной активности студентов / Р. А. Низамов // Проблемы развития познавательной активности студентов. – Казань: КГУ, 1980. – 174 с.
6. Олексюк О. Є. Активізація пізнавальної діяльності студентів у процесі загальнопедагогічної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / О. Є. Олексюк. – К., 2005. – 24 с.
7. Сирота Г. В. Воспитание познавательной активности учащихся учебными творческими заданиями: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г. В. Сирота. – Минск, 1987. – 30 с.
8. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – 1600 с.
9. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / К. Д. Ушинский. – М.-Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 9. – 560 с.
10. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
11. Фридман Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.
12. Щукина Г. И. Исследование активизации учебно-познавательной деятельности / Г. И. Щукина // Советская педагогика. – 1983. – № 3. – С. 36–37.

УДК 37.014:37.032

С. Є. ЛУПАРЕНКО

ПИТАННЯ ДИТИНСТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ (1900–1918 РР.)

Визначено передумови підвищення інтересу вітчизняних науковців до дослідження дитинства в 1900–1918 рр., зокрема: усвідомлення світовою спільнотою унікальності дитини й дитинства, незнання природи дитинства, потреба суспільства в освічених працівниках у різних сферах суспільного життя. Розкрито напрямки досліджень дитинства: фізіологічні (вікові особливості фізичного розвитку, дитячі рефлекси, рухова активність), психолого-педагогічні (вікові особливості психічного розвитку, ідеї вільного виховання, сімейне виховання, фізичне виховання, здоров'я дитини), етнографічні (дитячий побут, фольклор).

Ключові слова: дослідження, дитина, дитинство, розвиток, виховання.

С. Е. ЛУПАРЕНКО

ВОПРОС ДЕТСТВА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУЧНОЙ МЫСЛИ (1900–1918 ГГ.)

Определены предпосылки усиления интереса отечественных ученых к исследованию детства в 1900–1918 гг., а именно: осознание мировым сообществом уникальности ребенка и детства, незнание природы детства, потребность общества в образованных работниках в разных сферах общественной жизни. Раскрыты направления исследования детства: физиологические (возрастные особенности

физического развития, детские рефлексы, двигательная активность), психолого-педагогические (возрастные особенности психического развития, идеи свободного воспитания, семейное воспитание, физическое воспитание, здоровье ребенка), этнографические (детский быт, фольклор).

Ключевые слова: исследование, ребенок, детство, развитие, воспитание.

S. E. LUPARENKO

CHILDHOOD ISSUE IN THE NATIONAL SCIENTIFIC THOUGHT (1900–1918)

The preconditions for national scholars' increased interest in research of childhood issues in 1900–1918 are determined. They are awareness of child and childhood uniqueness by the world community, lack of knowledge of childhood nature, society's need for educated employees in different industry sectors. Childhood research directions are revealed. They are physiological (age peculiarities of physical development, child reflexes, motor activity), psychological and pedagogical (age peculiarities of mental development, ideas of free education, family education, physical education, child's health), ethnographical (children's way of life, folklore) researches.

Keywords: research, child, childhood, development, education.

На сучасному етапі свого розвитку суспільство прийшло до визнання дитинства унікальним і самобутнім періодом життя людини, який впливає на все її подальше життя. Дійсно, протягом дитинства відбувається знайомство особистості з навколишнім світом, інтенсивно розвиваються всі її пізнавальні процеси, йде накопичення знань, формування різноманітних умінь і навичок тощо. З огляду на це важливим є створення умов для різнобічного розвитку дитини, яке неможливо здійснити без знання дитячої природи, особливостей дитинства, що відповідно зумовлює інтерес громадськості до дослідження різних питань дитинства.

На початку ХХ ст. світ переживав значне підвищення інтересу до питань дитинства. В усьому світі, в т. ч. Україні, відкривалися товариства, лабораторії, які досліджували різні проблеми дитячого розвитку (фізіологічні, психологічні, моральні й ін.). Вивчення напрямків та особливостей здійснення досліджень дитинства, що реалізовувалися вітчизняними науковцями, сприятиме більш усвідомленому ставленню до періоду дитинства, необхідності збереження його самобутності та глибокого дослідження дитячої природи.

Аналіз історичної та психолого-педагогічної літератури показав, що українські вчені і педагоги вивчали певні аспекти дитинства: погляди на дитинство і розвиток дитини (І. Бех, С. Гончаренко, Н. Калениченко, Н. Копиленко, Т. Самоплавська, О. Сухомлинська, С. Філоненко, М. Ярмаченко й ін.); аналіз етнографічних досліджень дитинства (Є. Гайова, Н. Лисенко, Л. Непіт, С. Палій, М. Стельмахович та ін.); історичні аспекти формування культури й духовності дитини (І. Вавілова, О. Сидоренко й ін.); розвиток поглядів на дитину і дитинство в країнах Заходу (С. Білецька й ін.). Разом з тим питання підвищення інтересу вітчизняних науковців до дослідження дитинства протягом 1900–1918 рр. не стало предметом окремого дослідження.

Мета статті – розкрити передумови підвищення інтересу та основні напрямки досліджень дитинства, реалізованих вітчизняними науковцями в 1900–1918 рр.

Започаткування досліджень дитинства на початку ХХ ст. зумовлювалося, по-перше, підвищеним інтересом учених усього світу до питань дитячого розвитку; по-друге, недостатнім знанням специфіки формування дитини, що спричиняло неврахування вікових та індивідуальних особливостей її розвитку і знижувало ефективність навчально-виховного процесу в дитячих установах, передусім освітніх; по-третє, потребою суспільства в освічених працівниках у різних сферах життя. Усе це сприяло усвідомленню громадськістю необхідності глибокого вивчення дитинства, особливостей дитячого розвитку, що й зумовило проведення численних досліджень дитини і дитинства, а саме: фізіологічних, психолого-педагогічних, етнографічних.

У досліджуваній нами історичний період панував в науці анатомо-фізіологічний підхід до дитини (як до людської істоти, котра ще не завершила свого фізичного розвитку і має специфічні, властиві її віку, тобто дитячі, захворювання) і дитинства (як до періоду зростання особистості, протягом якого відбувається розвиток і вдосконалення рефлексів дитини). Згідно з

цим підходом усі психічні процеси супроводжуються рефлексорними руховими і вегетативними реакціями, які вчені (Б. Бабкін, В. Данилевський, В. Чаговець, І. Щелков та ін.) [6; 7; 8] спостерігали й досліджували. На основі цього ними було розкрито вчення про умовні рефлекси людини.

Фізіологи, застосовуючи анатомо-фізіологічний підхід до дослідження і виховання дітей раннього віку, на основі вивчення рухів маленьких дітей показали, що формування особистості дитини починається від початку раннього віку. Численні анатомо-фізіологічні дослідження сприяли виокремленню в 1918 р. нової науки – рефлексології (згідно з нею об'єктивне дослідження особистості базується на вивченні її рефлексів), яка згодом набула поширення і стала фундаментом для появи нового напрямку в педагогічній науці – педології.

Досліджуваний період також відзначився психолого-педагогічними дослідженнями дитинства. Значні зусилля науковців (С. Русова, І. Сікорський та ін.) були спрямовані на висвітлення необхідності фізичного виховання, сімейного виховання і врахування народних традицій у вихованні дітей в сім'ї, вільного виховання тощо.

Упродовж зазначеного періоду активізувалося, зокрема, наукове вивчення питань сімейного виховання. У цей час дійсно посилилася роль сім'ї у вихованні дітей, що було зумовлено змінами в ній, оскільки, по-перше, шлюби вже можна було розривати, а по-друге, залучення жінки до виробництва призвело до відкриття дитячих закладів (ясел і садків) і відповідно зменшення часу, який батьки проводили з дітьми, й недостатньої уваги перших до других.

Так, С. Русова надавала виняткового значення сімейному вихованню. У своїх працях «Націоналізація дошкільного виховання» і «Дошкільне виховання» вона обґрунтувала місце традиційних родинних впливів, багатовікового досвіду народу на розвиток дитини, показавши, що участь дітей у традиційних святах (в ігровій формі) сприяє засвоєнню ними життєво необхідних знань, умінь і навичок, духовно-морального укладу життя народу, пробудженню уваги й почуттів дітей, збагаченню їхнього досвіду безпосереднього людського спілкування, формуванню патріотизму. Вона радила батькам використовувати найрізноманітніші елементи народності у вихованні дітей, адже збагачення дитини знаннями про рідний народ, його звичаї і традиції, а також порядність сім'ї сприяють моральному самовдосконаленню особистості; народна мудрість, спостереження дітей за працею дорослих і їхня посильна участь у цій праці – вихованню розумної і працьовитої дитини, формуванню в ній загальнолюдських цінностей, позитивного ставлення до праці, потреби й уміння працювати; соціальна діяльність сім'ї на користь іншим людям – відповідальності, людяності, доброзичливості; виконання традиційних хатніх робіт – самостійності, соціального обов'язку дитини [4].

У вказаний період деякі вчені (Я. Чепіга та ін.) [7] висували ідеї вільного виховання, які передбачали, що розвиток дитини не повинен нічим обмежуватись, адже природа, заклавши в ній певні задатки і здібності, протриває їхньому обмеженню.

Однак, незважаючи на ентузіазм педагогів і висвітлення ними питань організації навчально-виховного процесу у школі на засадах вільного виховання, ці ідеї не набули значного поширення через фінансові труднощі (школи й експерименти фінансувалися завдяки приватним ініціативам, які не були постійними), проблеми з підготовкою кваліфікованих педагогічних працівників (часто у школах вільного розвитку працювали не педагоги, а звичайні люди, батьки дітей, які підтримували ці ідеї), недостатню підтримку і розуміння ідей вільного розвитку з боку держави тощо.

Водночас вони зумовили обговорення українськими освітянами (Ф. Вовк, О. Русов, С. Русова, Я. Чепіга та ін.) на освітянських зібраннях, у педагогічній пресі різних проблем освіти дітей (її мети і завдань, змісту, безоплатності та обов'язковості) на основі ідеї вільного розвитку дитини, а також набуття вихованням і навчанням гуманістичного, духовного та морального напрямків (виховання на прикладах добра й творчості, звернення до питань самовдосконалення особистості, виховання і навчання в сім'ї), орієнтацію освіти на принципи демократизації, рівного доступу до здобуття освіти [1; 2; 6; 7].

Активно досліджувалися також проблеми дитячого здоров'я: вивчення стану здоров'я дітей (згідно з даними медичних обстежень, діти страждали на недокрів'я, нервові захворювання, золотуху, туберкульоз, ревматизм, сифіліс, виснаження, хвороби дихальних

шляхів і системи травлення, шкірні захворювання, порушення зору і слуху; в більшості дітей спостерігалось кілька вищеназваних хвороб одночасно [12]); виявлення причин слабого здоров'я дітей (недоліки в організації навчально-виховного процесу в школі, передусім перенавантаження і втома дітей через неправильну організацію навчальних занять; складні життєво-побутові умови в сім'ях: низький рівень життя, неправильна організація розпорядку дня дитини, фізичні покарання з боку батьків; особлива схильність школярів до заразних захворювань, які властиві дитячому віку (кір, скарлатина, дифтерія, кашлюк, паротит) [11]); розробка і втілення заходів щодо зміцнення здоров'я дітей (надання рекомендацій батькам і педагогам з раціональної організації режиму дня дитини; застосування заходів для покращення навчально-виховного процесу в дитячих установах).

Характерною особливістю досліджень дитинства на початку ХХ ст. було підвищення інтересу науковців до вивчення дитинства в контексті опису життя селянської сім'ї, дитячого фольклору, що зумовило проведення етнографічних досліджень дитинства (Д. Багалій, Г. Барвінок, Б. Грінченко, М. Грушевський, П. Кузьменко, С. Ніс, М. Сумцов, М. Чубинський та ін.), які ґрунтовно розкрили особливості формування дитини й увібрали в себе всі напрямки тогочасних дитинознавчих досліджень, зокрема, ігрових групових форм, дитячого фольклору.

Першим комплексним етнографічним дослідженням, присвяченим світу дитинства, була праця М. Грушевського «Матеріали до українсько-руської етнології. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу». Автор, розглядаючи життя дитини як окрему цілість [3, с. 219], зібрав значний матеріал, який розкривав народження і процес зростання дитини, а також звичаї та обряди, що супроводжували різні події дитячого життя. Вчений показав характерні риси українського народу в поводженні з дітьми, як-то: оптимізм, спокій сприйняття і реагування на постійні несподівані прикрощі, які підносять батькам діти, піклування про здоров'я дитини, надання їй самостійності в вирішенні проблем, довіра до природних можливостей дитини.

Серед найцінніших здобутків праці М. Грушевського – докладно записані народні розповіді про досягнення дитини в опануванні мисленням, мовленням, відчуттями (вчений першим звернув увагу на поетапність розвитку дитячого мовлення і мислення, подав чимало народних примовлянь, потішок, забавлянок, які сприяють розвиткові мови й тактильної чутливості дитини [3, с. 223]), уміння сидіти, ходити, упізнавати родичів, про хворих дітей, специфіку спілкування дітей між собою і з дорослими, вияви вікового аутизму і ставлення дорослих до нього, елементи психотерапії в селянському середовищі, народну медицину (автор подав перелік симптомів хвороб дітей і народних ліків).

Серед інших етнографічних досліджень необхідно назвати працю М. Сумцова «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» [5], в якій розкрито життя, культуру й побут українців упродовж тривікової історії Слобідського краю. Історик описав обряди, які супроводжували народження, хрещення і смерть дитини, святкування її днів народження, особливості спілкування з дітьми, дитячі ігри й іграшки: «Іграшок безліч: з м'ячем, з палками, з джгуттом, камінцями, у свинки, гилки, скраклі, комар, городок, стінки, ярки, бабки, деркач, крам, дуб, мак, квач, кузмерки (жмурки), кішка й мишка, гуси, краски, просо, дудар, дрібушечки та ін.», – писав учений [5, с. 90]. М. Сумцов описав дитячі хвороби (дифтерію, цингу) й народні і медичні ліки, що надавалися дітям для їх лікування.

Етнографічні дослідження, в яких розкривались ідеї дитинства, також здійснював відомий історик і громадський діяч Д. Багалій. У своїй роботі «Історія Слобідської України» він описав історію, промисли, ремесла, побут і освіту в цьому регіоні у XVIII–XIX ст. Вчений, зокрема, стверджував, що українцям властива любов до освіти. Серед методів навчання у школах він називав спостереження, бесіди, пояснення, вправи, заохочення і покарання тощо.

Зазначимо, що на початку ХХ ст. в Російській імперії, до якої входила тоді Надніпрянська Україна, не було належних умов для повноцінної реалізації суспільством соціальних та освітніх функцій. Щодо українців царизм проводив політику національної дискримінації. За таких умов помітно посилилася роль добродійного педагогічного руху серед інтелігенції, міщан, почасти дворян і духовенства. Представники цих станів об'єднувалися в різні громадські об'єднання (товариства поширення в народі грамотності, Фребелівські товариства, товариства допомоги бідним учням та ученицям навчальних закладів, товариства

підкування про безпритульних малолітніх сиріт, товариства фізичного виховання, добродійні товариства, товариства сприяння початковій освіті й ін.), вирішували освітні і соціальні проблеми, які не вирішувала держава, а також здійснювали дослідження дитинства.

Так, члени Харківського товариства поширення в народі грамотності проводили дослідження [9; 10; 11; 12], присвячені вивченню анатомо-фізіологічних особливостей дітей різного віку, специфіки їхнього фізичного розвитку з визначенням факторів впливу на нього (вихователі, вчителі і лікарі ретельно стежили за зміною показників фізичного розвитку: ваги, росту, окружності грудей), причин виникнення дитячих хвороб, психічних особливостей формування дитини, якостей, що властиві особистості в дитинстві («діти мають природну допитливість» [10, с. 5], прямолінійність, можливість швидко прив'язатися до людини, безпосередність, ширість, уразливість), специфіки взаємостосунків дітей між собою і з дорослими, індивідуальних особливостей розвитку кожної дитини. Завідувач дитячих літніх колоній вказаного товариства зазначав, зокрема, що «дитина не є матеріалом для примхливих смаків вихователів, не віск, з якого можна зліпити все, що завгодно, а яскрава індивідуальність, яка бореться всіма вилами проти всіх намагань притиснути цю індивідуальність. І чим більшою розумною свободою вона буде користуватися, чим більше буде умов, що сприяють виявленню її внутрішнього духовного багатства, тим більш цільною буде її натура в період дорослішання, тим вірніше вона дасть напрямок своїм здібностям у безпросвітній метушні, яка зветься нашим життям» [9, с. 22].

Таким чином, певні історичні причини (усвідомлення громадянською спільнотою унікальності дитини й дитинства, недостатнє знання природи дитинства, потреба суспільства в освічених педагогічних працівниках тощо) зумовили проведення різних досліджень дитинства українськими вченими, що мало важливе значення для розвитку вітчизняної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у XX ст.: монографія / Л. Березівська. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Василькова Ю. Социальная педагогика: курс лекций: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Ю. Василькова, Т. Василькова. – М.: Изд. центр «Академия», 2006. – 440 с.
3. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу; упор. тексту Я. Левчук / М. Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
4. Русова С. Дошкільне виховання / С. Русова // Світло. – 1913. – Кн. 1. – С. 20–26.
5. Сумцов М. Слобожане: історико-етнографічна розвідка / М. Сумцов. – Х.: Акта, 2002. – 282 с.
6. Чаговец В. Очерк электрических явлений на живых тканях с точки зрения новейших физико-химических теорий / В. Чаговец. – СПб., 1906. – Вып. 2: Электрофизиология нервного процесса. – 168 с.
7. Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці / Я. Чепіга. – К.: Вид-во укр. школи 1918. – 72 с.
8. Финкельштейн Е. Василий Яковлевич Данилевский / Е. Финкельштейн. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 292 с.
9. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 200: Харьковское общество распространения в народе грамотности, 1869–1920 гг. Оп. 1. Дело 315: Доклад зав. колонией о летней кампании (с диаграммами). 1907 г. – 43 л.
10. ДАХО. Ф. 200. Оп. 1. Дело 337: Переписка о работе школьного комитета, о постройках школ в уездах, о льготах нуждающимся ученикам; сведения об экзаменах и учениках, о конкурсе преподавания в школах и заявления учителей. 1909 г. – 154 л.
11. ДАХО. Ф. 200. Оп. 1. Дело 364: Доклад училищной комиссии (Н. А. Ширяева) о задачах, постановке и правильном устройстве летних школьных колоний. Отрывок научно-исследовательского доклада об организации детского воспитания и детских садов. 1910 г. – 50 л.
12. ДАХО. Ф. 200. Оп. 1. Дело 384: Очерк деятельности комитета и протоколы заседаний совета комитета школьных летних колоний и комиссии по постройке колоний. 1911 г. – 26 л.